

SAİD HALİM PAŞA OSMANLI'SININ VE OSMANLI SAİD HALİM PAŞA'SININ BUHRANLARI

Mehmet Doğan

Özet: Said Halim Paşa İslam dünyasının büyük filozoflarındanır. O Osmanlı İmparatorluğunun içine düştüğü buhranı analiz etmiştir. Ona göre İslam dünyasının batıyı taklit etmesi buhranlarımızın en büyüğüdür. Çünkü batının kendisi gerçekte hakikati bulmuş değildir ve sürekli bir arayış içerisinde. Oysaki biz hakikatin bilgisine sahibiz. Yapmamız gereken değerlerimize dönerek sorunlarımıza çözüm bulmaktır. Bu çalışmanın amacı temelde İslam dünyasının yaşadığı bu krizleri Said Halim Paşa'nın bakışıyla analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Said Halim Paşa, Buhran, Osmanlı, Uygarlık.

??????????

Abstract: Said Halim Paşa is an important philosopher. He analyzed crisis of Ottoman Empire. According to him big crisis of İslamic World is that admire to West World. Otherwise West world is in real crisis. Because it has sought truth every time. But we have epistemology of truth. Then we must turn back our values. This study will help us to examine the solutions to our crisis via of Said Halim Paşa's approaches.

Keywords: Said Halim Paşa, Crisis, Ottoman, Civilization.

Eşref Edib Bey, Said Halim Paşa'nın şehid edilmesinin akabinde, 16 Ocak 1922'de, Onun bütün eserlerinde, devletin İslamiyet'ten nasıl uzaklaştığı, uzaklaştıkça da nasıl felaketten felakete düştüğü, gözle görülecek kadar açık bir şekilde ortaya konmuştur, diye yazıyor ve ekliyordu; cemiyet buhranımızı onun kadar yüksek ve derin gören, onun kadar ciddi ve esaslı olarak ortaya koyup teşhir eden hiçbir fikir adamımız görülmedi. Bütün hayatı tahsil ve devlet idaresiyle meşguliyetten ibaret olan Said Halim Paşa, değişik yer ve zamanlarda kaleme aldığı (umumiyetle Fransızca) risalelerle (8 adet), kendi çağının buhranına nazar etmiş ve bugünün meselelerine eğilmek isteyenlerin de göz ardı edemeyeceği gerçek bir entelektüel ve gerçek bir mütefekkir. Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca lisanlarını konuşup yazabilen Prens, hacim olarak küçük olan bu risalelerde, buülke'nin içinde bulunduğu buhranı büyük bir tefekkürle analiz etmiştir. Eşref Edib'e göre onun mütefekkir şahsiyeti, siyasi şahsiyetine nisbetle daha mühimdir ve onun en büyük vasfı "düşünen kafa" olmasındandır.

Said Halim Paşa, hayatının büyük kısmını Avrupa'da geçirmiş, Garb medeniyetini iç-ten tanımış, onunla yakın temasta bulunmuş olmak dolayısıyla, Şark müesseselerini Garb müesseseleri ile mukayese edebilme kudretini gösterebilen ve bu sebeple de, Garb medeniyeti yüzünden İslâm âleminin uğra-

dığı zararları, bünyesinde açılan rahneleri gereği gibi keşfedip anlamış biri olarak tebarüz etmektedir. Bu risalelerden; “Taklidçiliğimiz” (1910), “Meşrutiyet” (1911), “Cemiyet Buhranımız” (1916), “Fikri Buhranımız” (1917), “Taassup” (1917), “İslâm Dünyası Neden Geri Kaldı” (1917), “İslâmlaşmak” (1918), “İslâm Devletinin Siyasi Yapısı” (1918) neşredilmiştir.

Aristokrat bir hanedandan gelen, hatırı sayılır bir entelektüel olarak haklı bir şöhrete malik ve Jön Türk davasının yılmaz bir müdafii olan Prens, aynı zamanda Garb’ın Osmanlı Devleti’ni parçalayıp yok etme siyaseti karşısında fikren ve zikren mukavemet etmiş usta bir diplomat idi. Şeyhun, Paşa’nın eserleri hakkında detaylı çalışmalar yapan biri olarak, onun eserlerini temelde 3 dönem halinde analiz etmektedir: Buna göre, hepsi de Fransızca olarak kaleme alınmış bu eserlerden ilk çalışma 1910 tarihli olup “Fanatik Müslüman” ismiyle Paris’te neşredilmiştir. Burada Prens, İslam âleminin iktisadî ve teknik geri kalmışlığının temelinde, Haçlı savaşlarından beri süregelen Garb düşmanlığı olduğunu ileri sürmektedir. İkinci çalışma, “Müslüman toplumların gerileme ve çöküşünün sebepleri üzerine bir deneme”dir. Risale 1918’de İstanbul’da neşredilmiştir. Bu iki çalışmada Prens, Muhammed mahlasını kullanmıştır.

Kendi ismini ve unvanını (Le Prince Said Halim Pacha; ancien Grand-Vézir / Şehzade Said Halim Paşa; eski sadrazam) kullanarak kaleme aldığı ve neşrettiği en kapsamlı eseri ise üçüncü çalışmasıdır: “Müslüman toplumlarda siyasi kurumlar”. Prens’in içtimai ve siyasi fikirlerinin en derli toplu ve gelişmiş hâli olan bu eser, 1921’de Roma’da neşredildi (Şeyhun: 2010).

Merhum Mehmed Âkif, Prens Said Halim Paşa’nın Fransızca kaleme aldığı “İslâmlaşmak” eserini Türkçeye tercüme ederek *Sebilürreşad*’da neşretmiştir. Esasen Prens’in tüm eserleri Osmanlı Türkçesine tercüme edilerek sözü edilen gazetede neşredilmiştir. Âkif’in büyük bir itinayla söz konusu eseri tercüme ettiği söylenir. Makalenin neşredilmesi büyük tesirler uyandırmış ve hakkında yazılar kaleme alınmıştır. Bunlardan birinde şöyle denmektedir: “Yüzlerce sahifeyi bihakkın işgal edecek kadar vâsî bir mevzuun kemâl-i maharetle otuz sahifeye sığdırılmış olduğu bu telif-i muazzamda mevki tutan mebâhis-i azimeyi telhis kabil olamayacağı teslim olunur... Son senelerde bir nazîrini göremediğimiz bu eserleriyle Said Halim Paşa İslâm mütefekkirlerinin enzar-ı tedkik ve tetebbuuna gayet mühim birçok hakâik arz etmiş oluyorlar.” (*Sebilürreşad*, 404. Nüsha, s. 132).

Sadece dâhilde değil, hâriçte de tesirler uyandıran Paşa’nın eserleri, yabancı ilim adamlarınca da değerlendirmelere konu olmuştur. Gustave Le Bon, İslâm’a büyük kıymet veren bir âlim olarak bir gün Paris’te Paşa ile muhasebelerinde şöyle demişti: “Bana öyle geliyor ki Müslümanlara iki sene Şeyhülislâmlık yapsam bütün İslâm âlemini uyandırır, bütün İslâm prensiplerini canlandırırım. Elinizdeki nimet büyüktür. Fakat kadrini bilmek lâzım.” Said Ha-

lim Paşa, Güstav Le Bon'un bu sözünü kendisine hikâye ettiği zaman Mehmed Âkif hüzünlenmiştir. Âkif, Paşa'nın Malta'da telif ettiği "İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye" eserini de tercüme etmek suretiyle, Paşa'nın 'buülke'de tanınmasında mühim bir rol oynamıştır.

İslamcı ekolün en prestijli mütefekkirlerinden biri olarak öne çıkan Said Halim Paşa, aynı Âkif gibi, Garb'ın sadece ilim ve tekniğinin alınması gerektiğini ileri sürüyordu. Diğer İslamcı düşünürler gibi Paşa'nın da ilim ve tekniğin düşünüş ve yaşayıştan bağımsız/steril aktarılamayacağı hususunu işlemediği görülmektedir. Garb'ın İslam âlemine hayat enstrümanları bakımından kapanmaz bir fark atması hadisesinin "fizik ve kimya sahasındaki kesif ve icatlar sayesinde" olduğunu ileri süren Paşa, sömürgeciliğin sosyal temellerini izah etmiş olmaktadır; fakat bunun Garb'ın varoluş, inanç ve düşüncesinin bir eseri olduğu hususunu işlememiştir.

Buhranlarımız

Buülke'nin 20. Asır tarihinin ilk çeyreği (1910-21) itibariyle içinde bulunduğu mücerred ve müşahhas buhranı Eşref Edib'in deyimiyle "doğuştan büyük bir zekâyâ sahip" Prens Said Halim Paşa'nın (Bostan; 1992:107) kaleminden okumak, bu buhranın derinliği hakkında sarih fikirler ilham edebilir. Çünkü vazifesi sırasında kapitülasyonların kaldırılması için çalışmalar yapmış ve millî bir iktisat fikrini haiz Said Halim Paşa, Falih Rıfkı veya Bernard Lewis'in iddia ettikleri gibi, İttihat ve Terakki'nin bir kuklası ve esiri değildi (Bostan; 1992: 109). Tam aksine, taşıdığı dinî hassasiyetler sebebiyle cemiyetin seküler uçlarını sürekli törpüleyen, ondaki aşırılıkları daima frenleyen ve cemiyetin önde gelen insanların ihtirasları neticesinde oluşan düşmanlıkları izale eden bir itidal emsaliydi. Re's-i mütefekkir (düşünen kafa), İslamcılık düşüncesinin en önde gelen entelektüeli olarak, "Pan İslamist" ideolojinin de müessisi idi. İkameti için babasından kendisine tevarüs etmiş büyük servetle imar ettiği ve bugün bile buülke'nin gurur kaynağı olan Yalı'sı, en güzel ve değerli eserlerle donatılmış bir müze gibidir. Yine tamirat ve teşekkülünü üzerine alarak buülke'de o zamanlar bir eşi daha bulunmayan Zeyneb Kamil Hastanesi'ni hizmete açmış olan Paşa, aynı zamanda musikîşinastı. Ud ve piyano eserleri icra edebilen, tenis ve satranç oynayan, hüsn-i hat düşkünü, Avrupa bediiyatını müdrik olduğu halde Şark kıyafetlerinden vazgeçmeyen ve maşlahını üzerinden eksik etmeyen Paşa; buhranlarımızın hem tam ortasında hem de onlara tepeden bakmaya muktedir olmak vasfını haizdi.

Osmanlı kâşanesinin yıkılırken çıkardığı çatırtıları en yakından ve hatta mes'ul bir devlet adamı olarak Said Halim Paşa, bu sebeple "buhranlarımız" diyebilmiştir. Hemen her entelektüelin bu çöküş esnasında korunmak için bir

siyasi cemiyete, fikri bloka iltica ettiği bir zamanda, oturup “buhranlarımız”ı yazan bir kalemin buhranı herhalde çok derin olmalıdır.

Said Halim Paşa'nın Buhranı

Osmanlı'nın düşman nazarlarca yıkılışı, tabii kanunların onu eskiterek yıkmasından öncedir. Bu sebeple Prens, devasa ülkesinin yıkılmakta olduğunu gördüğünde dönüp baktığı ve gördüğü ilk şey, tarihî ve içtimaî sebepleri de olan bir “düşman”dır. Son on yıldır Özel'in de ısrarla üzerinde durduğu gibi, modern tarihin temel amillerinden en mühimi, Said Halim Paşaların kurup büyüttüğü nizamı ve bu nizam, Garb antitezinden başka bir şey değildi. Bu sebeple Paşa, cihanşümûl bir nizam ideali taşıdığından olsa gerek ilk ve evvela Şark ile Garb düşmanlığının sebepleri ve neticeleri üzerinde kafa yormuştur.

Ona göre, Garb'ın bize isnat ettiği taassub, aslında onların Şark'a düşmanlığının bir eseridir. Müslüman âleme yapılan haksızlıklar ve zulümler, haklı bir kinin bilinçaltında mayalanmasına sebebiyet vermiştir. Bugün daha ziyade olarak Garb'ın İslam ile terörizm arasında mesafe koymaksızın tanımlamalar ve mahkûmiyetler ihdas etmesi, Paşa'yı anlamamızı kolaylaştırmaktadır.

Peşin olarak kabul edilmiş bir mağlubiyet psikolojisinin neticesi olarak, Osmanlı başta olmak üzere İslam âleminin duçar olduğu değişim ve reform nöbeti, Garb müesseselerinin taklid edilmesi fikrini kuvvetlendirmekte ve bu gaflet buhranın temelini teşkil etmektedir. Ancak böyle bir gaflet, tercüme yoluyla ithal bir anayasayı cemiyetimize giydirme faaliyetlerini izah edebilir. Osmanlı'nın içinde bulunduğu yok oluş buhranının sebeplerini irdeleyen Paşa, evvela Osmanlı toplumunun inançla bağlantılı epistemik zeminini etüt etmektedir. Ona göre, bu cemiyet ve buülke, ilimden daha ziyade ahlâkî meziyetlere, bilgiden evvel fazilete dayalı bir ontoloji ve epistemolojiyle hayatını idame ettirmektedir ve bu temel üzerinden hayatta kalma şansına sahiptir.

Buhranın sebep ve neticeleri, mahiyet ve doğası hakkında kâfi derecede donanımı olmayan Türk aydını, marazi bir Garb hayranlığına duçar olmuştur; bu gaflet ise Türk'ün istiklaline hâlel getirecek kadar ölümcüldür. Meriç'in de her zaman söylediği gibi, düşman bir cepheye karşı ilk vazifesi milletini ve ülkesini müdafaa etmekten başka gayesi olmaması îcab eden aydınımız, Felâton Bey sendromuna duçar olmuştur. Said Halim Paşa, buülke olarak İslam dininin ve hakikatlerinin tehir edildiği bir geleceğin ve kurtuluşun imkânsız olduğunu ve bunun düşmanın esaretine girmekten başka bir netice vermeyeceğini söylemektedir. İslam'ın hayatın her sahasını ihata eden kuşatıcı bir hayat ve âlem görüşü olması hasebiyle, onun hayatın herhangi bir sahasından, mesela Hıristiyanlık gibi, tecrit edilmesinin cemiyetimiz için felaket olacağını ileri sürmüştür. Bir sistem olarak cihanşümûl ve insani vasıfları sebebiyle İslam, hayatımıza yön ver-

diği takdirde düşmanı analiz etmek kolaylaşacak, ayrıca ondaki hakikati kavramak sayesinde mahrum kaldığımız ilmî, iktisadî ve teknik atılımı da gerçekleştirebilmiş olacağız. Bu fikirlerin Muhammed İkbâl tarafından da dikkatle takib edildiği ve tasvip edildiği bilinmektedir (Bostan; 1992: 115).

Bu cümleden olarak, Prens'in din ve cemiyet olgusunu bir inanç ve iman zemininden ziyade sosyolojik bir kafayla analiz ettiğini ileri sürebiliriz. Mukayeseli (Şark-Garb) bir din ve cemiyet fikrine binaen bunları söylemiş olması bunun delilidir. Şahsen İslâm'ın veya başka bir dinin sözcülüğünü veya propagandasını, siyasetini yapmaktan bu manada uzaktır. Onun esastan meseleyi analiz ettiği husus; bu cemiyetin, ülkenin, ontik ve epistemik zeminin bir biçimde dinle reel veya imgesel bir bağ üzerinden merbut olduğudur. Ve bu rabıta sanıldığı gibi Garb'dakine benzemez. Bu sebeple, her ülkenin ve cemiyetin varlık meselesini ancak kendi tarihi ve sosyal bağlamıyla izah etmek imkânı vardır. Dolayısıyla ithal ikame, sipariş çareler ve reçeteler hastalığı daha tedavisi imkânsız bir sürece mahkûm edecektir. Paşa'nın burada akidevî bir bağlamdan evvel sosyolojik bir kafa ve düşünme tarzıyla hareket ettiğini söylemek mümkündür.

Paşa'nın Malta'da sürgündeyken kaleme aldığı "İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye" isimli eseri, onun buhranı ve çözümleri hususunda en çaplı eseri olarak da görülebilir. O, bu eserde yanlış giden ne varsa ifade etmiş ve olması icab eden ne varsa onu ifade etmiştir. Bu manada, müessese teşkil etmeye matuf üst düzey fikirleri de barındıran bu eser, Said Halim Paşa buhranının merkezini işaret etmektedir. Burada Şark ve Garb, müesseseleriyle beraber mukayese edilmekte; dolayısıyla ferd ve cemiyet planında bu iki âlem arasındaki farklar tebarüz ettirilmektedir. Ona göre Şark'ın ve Garb'ın insan, eşya ve hayat tasavvurları/epistemolojisi birbirinden farklıdır, zıttır. Dolayısıyla hayatın idamesini sağlayacak müesseseler itibarıyla de aynı olamazlar. Buna rağmen, bizim nizamımızda da Başkan'ın millet tarafından seçilmesini ve parlamentonun Başkan'ı denetlemesi gerektiğini ileri sürer. Başkan, İslâm kanunlarına ve millette karşı mesul olacak, parlamento da Başkan'a karşı mesul olacaktır.

Bütün hayatını ve düşüncesinin buülke'nin ebediyen yaşamasına hasreden Paşa'nın, büyük devletlerin başkanlarına yazdığı mektuplarda, Osmanlı'nın yenedünya düzeni için neden çok mühim olduğunu; Osmanlı olmadığı takdirde dünyada düzenin neden kalamayacağını ifade ettiği görülmektedir. Amerikan Başkanı Wilson, İngiliz Başbakan Loyd George ve Fransız Başbakanı Monsieur Clemenceau'ya yazdığı mektuplarda Paşa, teşekkül aşamasındaki Cemiyet-i Akvam vesilesiyle, Osmanlı'nın yeryüzü düzeni için ifade ettiği mana/misyonu ve bu nizam için lüzumunu izah etmeye çalışmıştır. 20. asrın baştanbaşa bir felaket yüzyılı olması, Said Halim Paşa'nın sözlerine pek de kulak asılmadığını gösteriyor.

Fundamentalist düşünce temelleriyle konuşmasına rağmen Said Halim Paşa, modern Garplı üslubuyla bir bakıma modernistti. Garb orijinli kavram ve müesseselerden söz eden Paşa, bütün bunları bir çeşit “İslamization” ideolojisiyle ifade ettiği için de reformcuymuş aslında. Köklere dönüş sağlayan bir reform ve zamana müteallik bir modernlik; bunlar, Paşa’nın kendi çağdaşları arasında ve İslamcılık ekolü içindeki özgün durumunu ifade etmektedir. Arapların Osmanlı’dan firar etmesiyle Ermeni tehcirinin Said Halim Paşa’nın sadrazamlığında ve ona rağmen vuku bulması, Paşa’nın şahsî, büyük buhranları arasında sayılmalıdır. Said Halim Paşa, taşıdığı üstün fikirlere ve samimiyete rağmen, içinde bulunduğu cemiyetin ve insan kalitesinin keyfiyetiyle duçar olunan felaketlerin mümessili olmaktan kurtulamamıştır, öyle ki, bunu daha erken bir yaşta hayatıyla da ödemek zorunda kalacaktır.

Şeyhun’a göre, İslamcı bir vatanperver olan Paşa, Osmanlı’nın İslam’ın son kalesi olduğu fikrindeydi. Bu kale, ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin güçlü liderliği sayesinde muhafaza edilebilirdi. O, agresif Avrupa emperyalizmini, Haçlıların modern mutasyonu olarak telakki etmekteydi ve bu emperyalist sömürgeci düşman, ancak böylesi ihtilalci bir güçle durdurulabilirdi. Paşa, iktidarda kaldığı süre boyunca, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Türkçü kanadının laik reformları önünde engel olsa da, inancı buydu (Şeyhun; 2010: 9).

Yüksek fikirleriyle Avrupalı aydınlanma devri düşünürleri gibi kurucu öğeler belirleyen Said Halim Paşa, o düşünürlerden de haberdardır. Gerek Montesquieu ve gerekse Rousseau, onun kavram haritasına tesir etmişlerdir. Paşa, “kuvvetler ayrılığı” ilkesini Montesquieu’dan almıştır. Buradan hareketle, her milletin his, düşünce ve hareket tarzının farklı olduğunu ileri süren Paşa, yarattığı Şark-Garb ikiliğini bu teoriye dayandırıyor. Esasen Montesquieu da sosyoloji teorisini bu fikre dayandırmaktadır. Dolayısıyla bizim Garb’ın müesseselerini veya kanunlarını tercüme yoluyla almamız tabiatımıza aykırı bir durum olmaktadır (Şeyhun; 2010: 164).

İslam’ın, Garb’ın antitezi olduğu fikri, 19. asır oryantalistleri tarafından, Garb’ın Şark’a her bakımdan üstün olduğunu ifade etmek için işleniyordu. Bu fikri ve psikolojik kalpazanlığın en belirgin mümessillerinden biri Fransız düşünür ve oryantalist Ernest Renan idi. Renan (1823-1892), İslam’ı, “insanlığın taşıdığı en ağır pranga” olarak tavsif etmekteydi. Namık Kemal’in “Renan Müdafaası”, bu kaba bakışa verilen bir cevaptı. Prens’e göre Renan’da müşahhas bir hâl alan bu kaba ve tecrid edici söylem, sömürgeci ve saldırgan bir işgalle beraber düşünüldüğünde, iki dünya arasında diyalogu imkânsız kılmaktaydı (buradaki ‘diyalog’ kavramı üzerinde düşünmelidir). Osmanlı’nın en buhranlı zamanında bile tefekkür eden bir kafa olarak Said Halim Paşa’nın ‘diyalog’tan söz edebilmesi ve sözünü ettiği şeylerin bir asır sonra insanların gündemini meşgul ediyor olması, onun dehasının bir ispatı olarak da değerlendirilebilir.

Şark ve Garb arasında 18. asrın sonuna dek bir güç dengesi, kadim bir tezaada rağmen, mevcut idi. Bu dengenin 1774 Küçük Kaynarca (Ruslarla) Antlaşması'yla bozulduğu söylenebilir. O güne dek, Müslüman âlemin hâkimiyetindeki topraklar gâvur bir gücün doğrudan tehdit ya da istilasına pek maruz kalmamıştı. Bu antlaşmayla beraber Ruslar, Osmanlı'nın iktisadî havzasında bulunan Karadeniz'e inme imtiyazını elde etmiş oldular. Kırım, bu gelişmeler sebebiyle kaybedilecektir. Napolyon, Mısır'ı işgal edecek ve Filistin'e ilerleyecektir. Arabistan ve Hindistan'da kargaşalar çıkacaktır. Yaklaşık yüz yıldan fazla sürecek bu Garb saldırısı neticesinde Osmanlı tarihten silinmek durumunda kalacaktır. İşte Osmanlı'nın son demlerinde peyda olan fikir akımları; İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık... bu felaketin son damlasına mani olmaya matuf, reaksiyoner hareketler olarak belirdiler. Said Halim Paşa, bu mefkûrelerden İslamcı kanada mensubdu ve akımın doktrineri sayılabılırdi. İslamcılık düşüncesi, buhranın kökeninde ahlakî çöküş ve İslamî değerlerden sapmanın yattığını ileri sürüyordu ve bu savını bir inanç bağlamından ziyade, sosyolojik zeminiyle izah ediyordu.

Buhranın görünür kılmasını sağlayan ana gelişme ise Balkan şovenizminin hortlaması olacaktır. Hümanist doktrinler, Garb'da terakkiye yol açarken, Osmanlı'da yıkıma sebebiyet verdiler. Bu sebeple uyanık Osmanlı mütefekkirleri, milliyetçiliğe karşı özel bir hassasiyet geliştirdiler (burada Meriç'in, 'liberte' kavramının tercümesine gösterilen hassasiyet üzerine söylediklerini hatırlamalı). II. Abdülhamid'in düşündüğü gibi, İslamcılar, milliyetçilik fikrinin Osmanlı ülkesinin sonu olacağını görebilmişlerdi. Doğan'ın da belirttiği gibi, İslam'da Dava-yi Kavmiyet eserinin müellifi ve bir Kürd entelektüel olan İslamcı Babanzâde Ahmed Naim, milliyetçiliğin Garb'dan Osmanlı'ya bulaştırılmak istenen ölümcül bir hastalık olduğunu ileri sürüyordu. Ona göre Türklük, Kürdlük, Arablık gibi kavmî vasıflara binaen hak iddia etmek, üstelik düşman tüm gaddarlığıyla üzerimize saldırmışken, Müslümanlar için (Osmanlılar için) bir intihar demektir (Doğan; 2011).

Evvela Osmanlı'da ortaya çıkan bu fikir akımlarının ve hareketlerin Garb'da olduğu gibi sınıf temelli olmadığını bilmek icab eder. Dolayısıyla bu fikir akımları temelde aynı gayeye matuf faaliyetlerin semboller ve simgeler üzerinden ayrışması olarak telakki edilmelidir. Said Halim Paşa nasıl bir idare rüyası gördüyse Gazi Mustafa Kemal onun tersini yapmıştır. Unutulmaması, aynı Gazi, 14 Mayıs 1919'da, İzmir'in işgalinden bir gün evvel, tehcir meselesinden ötürü tevkif edilen Said Halim Paşa'yı Bekir Ağa Bölüğü hapishanesinde ziyaret edip görüşmüştür.

İslamcılık düşüncesinin doktrineri olan Paşa; din ve cemiyet alakasını izah ederken sosyal ve tabii zemini temel alarak şeriatı, temel hakikatin en çarpıcı kabulü ve onun doğa kanunlarıyla en mükemmel bir uyum içerisinde oldu-

ğunu söylüyordu. Zira şeriat esasen peygamber tarafından tebliğ edilen doğa kanunlarından başka bir şey değildi. Çünkü insan doğa kanunlarını fen ilimleri sayesinde nesnel anlama becerisi gösterebilir; lakin ahlaki ve içtimai kanunları bulmada bu beceriden mahrum olmuştur (Şeyhun; 2010; 166).

Said Halim Paşa, Garb'da tekâmül eden içtimai kanunların son raddeye varan tipolojilerini tenkit etmekteydi. Ona göre, Garb'daki İçtimai müesseselerin bizim bünyemiz için aynı şeyi ifade etmemesi bir yana; bizzat onlar için de bu müesseseler ve teorik zeminler dayanaktan mahrumdu. Mesela "ulusal egemenlik" kavramının bir mitostan öte bir anlam ifade edemeyeceğini ileri süren Paşa, bunun Garb'ın kadim müesseseleri olan kilise ve krallık gibi bir formun mutasyonu olduğunu iddia etti. O da Rousseau gibi, doğal haklar teorisini / özgür doğmak idesini, kabul etmiyordu. Ona göre gerçek ve tartışmasız bir hak, ancak bir vazifenin başarılmasından doğabilirdi, gerisi haksızlık ve gasb olacaktı. Haliyle ulusal egemenlik demokrasiyle ilişkilendirilmesi doğru olmayan bir teori görünümündeydi. Said Halim Paşa, bugün laik, seküler Türk aydınının "gerici" yaftası yapıştırmaktan imtina etmeyeceği bir şahsiyet olarak, onların en çok ihtiyaç duyduğu ve fakat temellendirmekten mahrum oldukları kavramları münkeşif şaşırtıcı bir kişilik olarak benzersizdir. Bugünün Türk politik hayatında sağlam niyetlerden yoksun olarak telaffuz edilen "çoğunluğun diktatörlüğü" kavramını politik literatürümüze nakşeden odur. Ona göre, ulusal egemenlik denen garabet, tüm oyların yüzde ellisinden sadece bir fazla oy alanın despotik rejimine yol açabilirdi ve bu rejim demokratik olarak tavsif edilemezdi (Şeyhun; 2010: 168).

Ona göre, Müslüman dünyanın kendini hapsedtiği "kronik depresyon", evveleminde, siyasal elitlerin ve idarecilerin bu meselelere duyarlı olmasını sağlamıştır. İdareci elitler, yanlış teşhislerden hareket etmek sebebiyle, cemiyette birbirine zıt iki kutbun ortaya çıkmasına da sebebiyet vermişlerdir. Bu iki zıt kutuptan birincisi, dindarlardan teşekkül etmektedir ve onlar, maddi ilerlemenin şeriat prensiplerine çelişik olduğu şeklindeki bir saplantıyla hareket etmektedirler. İkinci ve daha tehlikeli olan kutup ise, Batıcılık yanlılarından teşekkül eden ve ilerlemeyi şeriata tercih eden gruptur. Batıcılar, daha talihsizdirler zira onlar, "kötülüğün ne niteliğini ne de doğasını yeterince anlayabilmiştir." (Şeyhun; 2010: 172).

Bu aydın bölünmesi bir senteze varamamak buhranı şeklinde tebarüz etmiş; böylece yanlış teşhisler yanlış tedavilerle travmatik bir buhrana sebebiyet vermiştir. O halde buhranın asıl müsebbipleri esasen peygamber mesajını doğru anlama becerisini göstermemiş olan ulema tabakasına aittir. Paşa, ulemaya hürmetlerini arz eder ve onların sadece İslam içinde değil, bütün insanlık ve sosyal bilimler için en kayda değer bir ilim olan "fıkıh" inkişaf ettirdikleri için onlara minnettar olduğunu ifade eder; buna rağmen Garb'ın saldırı-

ganlığını anlamlandıramamış olmaları hasebiyle onları (ulemayı) mes'ul tutmaktan kendini alıkoyamaz.

Netice

Gerçekte Said Halim Paşa'nın buhranı caridir ve halen hepimizin buhranı durumundadır. O, Garb'ın kötü niyetli ve düşmanca tavrının bu buhranın esas amili olduğu fikrindedir. Bu sebeple Said Halim Paşa'nın aslında Garb'ın buhranını da deşifre ettiğini varsaymak mümkündür. Paşa'nın esas kuramının Garb tenkidi olduğunu da söylemek imkân dâhilindedir. Garb'ın içtimai düzeninin tenkidini yapan Paşa, Şeyhun'un da belirttiği gibi, onun Garb'ın tarihini ve içtimai müesseselerini hususiyetleriyle müdrük olduğunu gösterir.

Prens Said Halim Paşa, Batı toplumlarının sürekli 'değişim' içinde olmasını, onun 'dengesiz doğa'sından kaynaklandığını söyler. Bu dengesiz doğanın kaynağı, sınıf çatışmasıdır. Esasen Garb'ın tarihin hiçbir döneminde içtimai tekâmülüne ilham verecek ve ona rehberlik edecek sabit ve değişmez bir cemiyet tasavvuruna, İslam âleminin aksine, sahip olmadığını söyler. Batı cemiyeti, ahlakî ve içtimai ilkelerin nihai ve kalıcı şekillerini aldıkları o ideal aşamaya henüz varamamıştır (Şeyhun; 2010: 174).

Marksist kurama vakıf olduğu anlaşılan Said Halim Paşa, içtimai değişim ve tarih fikri itibariyle ona benzer değerlendirmelerde de bulunmaktadır. Garb cemiyetindeki değişimde burjuvazinin rolüne dikkat çeken Paşa, işçi sınıfının bu tabakaya bir rakip olarak belirmediğini ifade etmiştir. Bütün bu değişimlerin salt özgürlük kavramıyla izah edilemeyeceğini değerlendiren Paşa, bir cemiyette insan özgürlüğünün ve eşitliğinin kıstası olarak, o cemiyetteki içtimai adalet düzeyine bağlamaktadır ve bunun göstergesinin de cemiyetteki dayanışma ve istikrar olduğunu belirtmektedir. Garb'ın bu değerden mahrum olduğunu, hatta hep mahrum olacağını îmâ etmektedir (Şeyhun; 2010: 176). Zira bu sınıf çatışmaları ancak 'toplumsal sözleşme'ler yoluyla Garb'da sadece normatif bir sosyal adalet ve eşitlik sağlayabilmiştir. Hâsılı Garb'ın içtimai nizamı ne düzeyde olursa olsun daima surette sadece sınıfların uyuşmasına, uzlaşmasına bağlı arızî bir mahiyet arz edecektir. Bu da sınıfların bütün hayat ve erk enstrümanlarını kendilerine yonttuğu ve bunun neticesinde 'vahşi kapitalizm' dediğimiz nesne egemenliğinin yarattığı buhranı doğurmuştur. Garb'ın bu çıkmazdan kurtulması ve bu buhranı ihraçtan vaz geçmesi için iyi bir terbiyeye ihtiyacı olduğunu belirten Paşa, insanların kökenleri ve sosyal sınıflarından bağımsız olarak eşit olduklarını, kendilerini diğerlerinden ayıran hususun şahsî marifet olduğunun onlara belletilmesi gerektiğini söyler. (Şeyhun; 2010: 177). Burada, Batı fikrinden daha derin bir ferdiyetçilik fikrinin olduğu görülmektedir.

Bütün bu saiklardan ötürü, İslam âleminin, Osmanlı'nın; Garb'ın müesseselerini ithal etmemesi gerektiğini, bunu yapsa da bir faydasını göremeyeceğini söyleyen Paşa, Batı demokrasisinin kökeninde aristokratik sosyal yapısının olduğunu ama ancak Şark'ta böyle bir içtimaî sınıfın hiçbir zaman mevcut olmadığını ileri sürer. Bu fikirler, sol entelektüel tabakanın mühim şahsiyeti Kemal Tahir'in 'Devlet Ana' kuramının da temelleri olduğunu söylemek elbette zaid. Tahir de cemiyetimizin bir arada olmasını sağlayan müesseseler bakımından Batı'daki gibi bir kilisesi, sınıfı olmadığını; sadece bir devlet fikri etrafında bütünlüğünü muhafaza edebileceğini düşünüyordu.

Garb ve oryantalizm, bu farklı içtimai bünye sebebiyle İslam'ı anlamaktan mahrum kalmıştır: "Ne yazık ki, Batılılar eski atalarına yönelik bir düşmanlığa yakalanmış haldedirler ve Müslümanlara ve özellikle de Müslümanların dine karşı bir nevi şuursuzlardır." (Şeyhun; 2010: 178). Çünkü onlar, halisünatif bir ilerlemecilik fikrine sahip olarak, Müslümanların geri! kalmışlığının sebebi olarak İslam'ı görmüşlerdir. Az gelişmişlik! dinle alakalı bir mevzu değil, sosyolojik ve tarihi bir hadisedi, Paşa'ya göre. Oysaki onlar yanlış bir sualden hareket ettikleri için bu duruma düşmüşlerdi. Doğru soru şuydu: Müslüman toplumlar kendi dinlerinin muazzam imkânlarından neden yeterince istifade etmiyorlar?

Garb'ın İslam âlemi için yönelttiği bu alçaltıcı haksız itham doğru olsaydı, Hıristiyan dünyadaki farklılıkları izah etmek daha da güçleşecekti. Katolik dünyanın Protestan havzadan daha geri olduğu bir gerçektir. İklimiyya kuramı, daha Batı Ortaçağında İslam âlimlerince üzerinde düşünülmüş bir fikirdi. Aynı sosyolojik sebepler İslam dünyasında da Sünnilik ve Şiiiliği doğurmuştu. Dahası, Sünni dünya bile birbirine hiç benzemeyen karakterler arz etmekteydi. Türkiye Sünniliği ile Arab Sünniliği aynı değildi. Aynı şekilde İran ve Hindistan Şiiiliği de birbirinden epey farklı karakterler taşımaktaydı. Fakat İslam âlemi, şeriatın kapsayıcı ve adil prensipleri sayesinde uzun asırlar boyunca aynı potada kalabildi, bir 'the other' de yaratmadı (Doğan: 2010). Fakat Garb; kilise ile aristokrasi, aristokrasi ile burjuvazi ve kapitalist burjuva ile emekçi sınıfı arasında daima surette bir çatışma içinde olmuştur.

Said Halim Paşa, Müslüman toplumların içinde bulunduğu buhranı atlatılmak için orijine dönmeleri gerektiğini ileri sürer. Bu da, onların İslamlaşmadan evvelki pagan miraslarını tümüyle bırakmaları demektir. Türklerin geçmişte köklü bir uygarlık kuramadığı için şanslı olduğunu ve İslam'dan Arablar ve Acemlerden daha ziyade istifade ettiğini düşünen Paşa, Arablar ve Acemlerin pagan miraslarını tümüyle terk etmedikleri için Türkler kadar ve yeterince İslam'dan istifade edemediklerini söyler. Bu, Paşa'nın Ziya Gökalp ile girdiği münakaşanın temel sebeplerinden biridir. Bilindiği üzere Gökalp, 'hars' kuramıyla, Türklerin geçmişten bugüne kadar gelen serüvenini izaha çalışı-

yordu ve onların başarısını bu millî karaktere bağlıyordu. Dolayısıyla bugün buhrandan çıkışın yolu bu millî karakteri hatırlamaktan geçiyordu.

Esasen Garb mütefekkirlerinin ve egemen sınıflarının İslam âlemine yönelttikleri geri kalmışlık! İthamının ufkî (doğrusal-çizgisel) bir tarih fikrine dayanması da tartışılır bir konuydu. Mesela 16. asırdan beri kendini belli eden Garb uyanışının Osmanlı gerilemesiyle paralel olduğunu söylemek iddialı bir sav olur. Linda Darling, Batı'nın yükselişinin Osmanlı'nın gerilemesine paralel olarak geliştiği düşünülürse de, 16 ve 17. asırlar ile alakalı araştırmalar arttıkça, gerileme nosyonunun bir açıklama olarak yetersiz kalacağını belirtir. Daha evvel Osmanlı gerilemesinin işaretleri olarak görülen unsurlar, Darling'e göre, şimdilerde dünya çapındaki bir değişimin alametleri olarak görülmelidir (Şeyhun; 2010: 187).

Said Halim Paşa, bu tarih kuramından ve sosyolojik analizlerinden hareket ederek İslam âlemindeki din aleyhtarlığının Hıristiyanlıktakine benzeye-meyeceğini; Müslüman bir toplumda din aleyhtarlığı yapmanın ahlakî değerleri ve mevcut toplumun inkârı olacağını belirterek, bunun ahlak ve toplum karşıtlığı olduğunu söyler. Ona göre burada yapılacak bir din aleyhtarlığı, Müslüman ferdin ve cemiyetinin önündeki en ölümcül tehdittir. Dolayısıyla yükselen milliyetçilik dalgası da bu minvalde değerlendirilmeli, Garb'ın işine, ilerlemesine yarayan bir devrimin bizim için de iyi olacağını sanmanın büyük bir gaflet olacağını söylemiştir. Neticede insanlığın ilerlemesiyle alakalı olarak nikbin bir görüş içinde olan Paşa, bu buhrandan sonra insanlığın enternasyonalizmi benimseyeceğini vazedir. Batı, bunu sosyalizm sayesinde başaracak; Müslüman topraklar ise İslamî bir enternasyonalizm ile birleşecektir (Şeyhun; 2010: 189). Bu fikirler oldukça ileri görüşlü ve sağlam analizler olarak tarihe kaydedilebilir. Zira Garb'ın sosyal devlet ve refah devleti kuramlarıyla Avrupa Birliği müessesesini teşekkül ettirmesi, Paşa'nın hipotezinde yüzde elli isabet ettirdiğini gösterir. Bugünlerde buülke için de 'neo-Osmanlı' unvanları kullanılır haldedir. Belki de bir gün buülke öncülüğünde Müslüman dünyanın enternasyonalizmi de hayata geçebilecektir.

Said Halim Paşa, meseleleri kökünden düşünen bir mütefekkir. İttihat ve Terakki'nin başkanlığını ve genel sekreterliğini yapmış olmasına rağmen, II. Abdülhamid'e karşı yapılan darbeden sonra şöyle demiştir: "Halk, özgürlüğünü bir tirana karşı başarılı bir darbe yaparak kazanamaz. Böyle bir despotluğun önüne geçebilecek bir içtimai ortam yaratarak kazanır." (Şeyhun; 2010: 199). Bu mevzuda Prens Sabahaddin ve Abdullah Cevdet de Said Halim Paşa'yla aynı fikirdedirler. Bu biçimdeki içtimai bir temelden yoksun olarak vuku bulan 1908 Devrimi, Paşa'ya göre, getirdiği parlamenter rejimle Osmanlı realitesine uyumsuzluktan başka bir şey getirmemiştir. Bu devrimin faydalı olmak bir yana tesis ettiği hükümet şekliyle içtimai huzura zarar verdiğini ve imparatorluğun siyasi

mevcudiyetini tehdit ettiğini ileri sürmüştür (Şeyhun; 2010: 202). “Söyledim, yine söyleyeceğim, anlattım yine anlatacağım. Düşünmüyorlar mıydı ki, Osmanlı ülkesi birçok milletlerin bir araya gelmesinden meydana gelmiştir. Böyle bir ülkede Meşrutiyet, ülkenin unsur-ı asliyesi için bir ölümdür. İngiliz parlamentosunda bir Hintli, Afrikalı, Mısırlı, Fransız parlamentosunda bir Cezayirli mebus var mıdır ki, Osmanlı parlamentosunda Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp, Arap mebus bulunmasını istemeye kalkıyorlar... Bunca okumuş vatan evladının soy-suz çıkacağını kabul edemem. Aldandılar derim. Aldandılar ama cezalarını kendilerinden çok, aldanmayan milyonların masum evladı çekti; hem öldüler hem de vatanlarından oldular.” (II. Abdülhamid; 1975: 104).

Paşa'ya göre tarih ve din farkı, Garb ve Müslüman toplumlarının içtimai ve siyasi yapısının, dinamiklerinin farklı olmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla bir gelişme modeli olsa da, Müslümanların Batı'yı taklid etmeleri tabiata aykırılıktı. Ona göre İslam cemiyetlerinde ne aristokrasi ne de bunun bir sonucu olarak var olacak demokrasi müesseseleri mevcuttu. Haliyle tarihi sınıf kavgalarından ibaret olan Garb cemiyetlerinde yaşanan dramatik değişimlerin bir benzerini İslamî memleketlerde göremeyiz (Şeyhun; 2010: 207). Başkanlık sisteminin tartışıldığı şu zamanda, Prens'in fikirleri oldukça aktüel bir karaktere bürünmektedir.

Prens Said Halim Paşa'nın hayatı, eserleri ve fikirleri; asırlardır süregelen buhranımızın hülasa edilmiş sayfaları gibidir. O buhranın günümüze izdüşümlerinin yeni sayfalarını, yine büyük bir mütefekkir olmaya bugünden namzet bir ilim adamının, Ali Öztürk'ün, *İmajoloji* isimli eserinden, felsefî temelleriyle ve daha kapsamlı analizlerle okuma imkânı mevcuttur (Öztürk: 2008). Kaosmanlı, Muhteşem Süleyman haritasında birkaç asırdır yüzü görülmemiş huzur ve sükûnetin Said Halim Paşaca icra edilmiş acıklı bir ud bestesidir.

Mehmed Akif, onu, ümmetin en büyük mütefekkirlerinden biri olarak tavsif etti. Celal Nuri Bey, onun hakkında şunları kaleme aldı: “Eski Alaturka Müslüman terbiye ve âdâb-ı muaşeretinin inceliğinin, güzel şeyleri sevme tutkunluğunun belki son temsilcilerinden biri idi... Avrupa bediiyatını iyice anladığı hâlde mesela Şark kıyafetini sever, maşlahını giyer, Şam usulü minder üzerinde ud çalardı.” (Özalp; 2003: 8-9).

Kaynaklar/Kıraat

- Bostan, M. Hanefi, (1992) *Bir İslamcı Düşünür: Said Halim Paşa*, İrfan Yayınları, İstanbul.
- Davutoğlu, Ahmet, *Stratejik Derinlik*.
- Doğan, Mehmet; (2011) “Bir Osmanlı Kürdü Babanzâde Ahmed Naim Bey”, *Değirmen*, Yıl: 7, Sayı: 24, s. 70-89
- Doğan, Mehmet, (2009), “Bir Homo Ludens Olarak Coşkun”, *Değirmen*, Yıl: 6, Sayı: 18, s. 31-51.
- Doğan, Mehmet, (2010) “The Odher Mahalle”, *Değirmen*, 17. Sayı.

GÜNÜMÜZ SOSYOLOJİ TARTIŞMALARI

- Düzdağ, Mehmet Ertuğrul, (2009), *Said Halim Paşa - Buhranlarımız ve Son Eserleri*, 6. baskı, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Gelincik, Rabia, (1973) *Said Halim Paşa*, İstanbul.
- Kara, İsmail, (t.y.) *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, Cilt: 1, Risale Yayınları.
- Özalp, N. Ahmet, (2003) *Said Halim Paşa Bütün Eserleri*, Anka Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, Ali, (2011) “Batı Dünya Egemenliği ve Uygarlık Krizi”, *Sosyologca*, Sayı: 1, İstanbul.
- Öztürk, Ali, (2011) *Batı Merkeziliğinin Yapısal Sorunları ve Kriz*, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- Öztürk, Ali, (2008) *İmajoloji (Yeni Bir Disiplin Denemesi)*, Edim Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, Ali, (2010b), “İmge ve Çatışma”, *Değirmen*, Yıl: 7, Sayı: 21, Bahar, s. 6-19
- Sultan II. Abdülhamid, (1975) *Siyasi Hatıralarım*, Hareket Yayınları, İstanbul.
- Şeyhun, Ahmet, (2010) *Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür (1865-1921)*, Everest Yayınları, İstanbul.
- Vardar, Devrim, (2011) *İstanbul’un 1918-1923 Yılları Arası İtilaf Kuvvetlerince İşgalinin Türkiye’nin Yakın Tarihindeki Yeri ve Öneminin Sosyolojik Açından Analizi*, Doğu Kitabevi, İstanbul.